

**Замонавий мактаб таълимида ўсмирлар шахсининг ахлоқий психологик
хусусиятлари**

*Andijon davlat pedagogika institute Maxsus pedagogika kafedrasi v.b dotsent
B.T.To'raxonova*

Аннотация: Мақолада замонавий мактаб таълими шарт-шароитида ўсмирлар шахсининг ахлоқий-психологик ривожланиши назарий моделлар (Эриксон, Пиаже, Колберг) ва ижтимоий-маданий контекст (Выготский, Авлоний) асосида таҳлил қилинади. Мақсад — ахлоқий позитсия, идентификация ва ҳуқ-атвор регуляциясининг мактаб муҳитида қандай шаклланишини асослаш, ўқитувчи ва ота-оналар учун амалий тавсиялар бериш.

Аннотация: В статье анализируются морально-психологические особенности личности подростков в условиях современной школьной среды на основе теоретических моделей (Эриксон, Пиаже, Колберг) и социокультурного подхода (Выготский, Авлоний). Цель — обосновать механизмы формирования моральной позиции и саморегуляции поведения в школе и предложить практические рекомендации.

Abstract: This paper examines adolescents' moral-psychological development within modern schools, drawing on classic stage theories (Erikson, Piaget, Kohlberg) and a sociocultural lens (Vygotsky, Avloniy). It aims to explain how moral stance, identity, and self-regulation form in school contexts and to provide actionable guidance for teachers and parents.

Калит сўзлар: ўсмирлик, ахлоқий ривожланиш, идентичлик, мактаб муҳити, рефлексия, ўқитувчи мулоқоти.

Ключевые слова: подросток, моральное развитие, идентичность, школьная среда, рефлексия, взаимодействие учителя.

Keywords: adolescence, moral development, identity, school climate, reflection, teacher–student interaction.

Замонавий мактаб таълимида ўсмирлик даври шахс ривожланишининг «ўткир бурилиши» ҳисобланади: ўқувчида ўзи ва жамиятга нисбатан муносабат, қимматлар иерархияси, ҳуқ-атвор меъёрлари қайта қурилади. Эриксон назариясига кўра, бу босқичнинг марказий вазифаси — «идентитичликка эришиш» ва «роллар чулғами»ни бартараф этиш бўлиб, ахлоқий барқарорлик айнан шу идентификация механизмлари мустаҳкамланганда юзага чиқади [1]. Мактаб муҳитида бу жараён фан мазмунидан ташқари, мулоқот, тан олмиш ва

кўмак тизими орқали амал қилади: синоқий фикр билдириш имкони, адолатли баҳолаш, синф қоидаларининг шаффофлиги ўсмир онгида қонун-қоида ва маънавий мезонларни ичкилаштиришга хизмат қилади.

Моделларни қиёсий кўрсак, Пиаже ахлоқий ривожланишни гетероном меъёрдан автоном меъёрга ўтиш сифатида талқин қилади; қоида «тайинланган» нарсадан «ахдлашув» ва «адолат»га асосланувчи келишувга айланади [3]. Колберг эса босқичларни кенгайтириб, жамоатчилик келишуви, ҳуқуқ ва универсал принциплар сатҳларини ажратади, бу мактаб амалиётида диалог, далиллаш ва эмпатик тушунишни талаб қилади [2; 3]. Ушбу иккилик — қоидага бўйсунитдан маъно қидиришга ўтиш — замонавий дарсда кейс-муаммо, дебат ва сервис-ўқитиш каби фаол стратегиялар орқали амалий кўриниш олади. Бундай ёндашувда ўқувчи «тўғри жавоб» эмас, балки тўғрилашга арзийдиган мулоҳаза ва асосли позицияни қидиради [2; 3].

Ижтимоий-маданий нуқтаи назардан, Выготский таъкидлаган «яқин ривожланиш зоналари» ўсмирнинг ахлоқий ўзига хосликни катталар ва тенгдошлар билан ҳамкорликда ўзлаштиришини кўрсатади [4]. Демак, ахлоқий категориялар айна пайтда тил, маъно ва амалий фаолиятда «совуқ назария» эмас, «иссиқ тажриба» бўлиб шаклланади. Масалан, синфдаги қоидалар бевосита ўқувчилар иштирокида ишлаб чиқилса, уларнинг саҳиҳлиги ва ижтимоий масъулият ҳисси кучаяди; таъқиддан кўра маънони англаш механизмлари устувор бўлади. Выготскийча медиатсия — қоидаларни рамзлар, ҳикоялар, сценарийлар орқали тушунтириш — ўсмир онгида меъёрни «ички овоз»га айлантиради [4].

Милли-йўл-йўриқ нуқтайи назаридан, Абдулла Авлониининг «ахлоқ — инсон зийнати» деган машҳур фикри ахлоқни фақат жазо-мукофот эмас, балки шахсий камолот, жамиятга фойдали бўлиш мезони сифатида баҳолашга чорлайди [5]. Бу таъбирдаги «зийнат» метафораси ахлоқни ташқи мажбуриятдан ички қадриятга айлантиради: ўқитувчи ахлоқни «улгुरुхга мослашиш» эмас, «ўзини ҳурмат қилиш»нинг таркибий қисми сифатида курсатса, ўсмирда ички мотив пайдо бўлади. Бу фикр замонавий психологиядаги автоном мотивация тушунчаси билан уйғун: маънони ўзлаштирган хулқ барқарор ва ўзини-ўзи бошқаришга асосли бўлади [5]. Шу маънода, Авлони қараши мактабда маънавий тарбияни маданий мерос ва шахсий мазмунни уйғунлаштириш орқали жорий этишга илҳом беради.

Эриксонча идентификация — «кимман?» саволига жавоб излаш — ахлоқий позициянинг *psydeborini* яратади [1]. Мактабда роллар кўп: ўқувчи, дўст, етакчи,

волонтер. Ҳар бир роль турли ахлоқий кутилмаларни талаб қилади. Роллар ўртасидаги зиддият (масалан, гуруҳга садоқат ва адолат ўртасида) қийин, аммо ривожлантирувчи дилеммаларни келтиради. Дилемма-муҳокама методлари бу зиддиятни маърифий тарзда ҳал қилишни ўргатади: далил топиш, қарши фикрни эшитиш, қарор учун жавобгарликни ўз зиммасига олиш. Колберг босқичлари нуқтаи назаридан, бундай муҳит «яхши бола» йўналишидан (тақдирлашга интилиш) «ижтимоий шартнома» ва «принципиал адолат» фазасига ҳаракатланишни қўллаб-қувватлайди [2].

Пиаже кўрсатганидек, ахлоқий автономия фикрлашнинг ривожланиши билан узвий боғлиқ; демак, ахлоқий таълимни критик тафаккур, тасаввур, перспективани қабул қилиш каби когнитив компетенциялар билан биргаликда қўллаб бориш зарур [3]. Масалан, тарих дарсида альтернатив манбаларни солиштириш, адабиёт дарсида қаҳрамон мотивларини муҳокама қилиш, биологияда биоэтика масалаларини кўриб чиқиш — барчаси ахлоқий мулоҳаза «мушаклари»ни машқ қилдиришдир. Бунда ўқитувчи «жавобни айтиш»дан кўра «саволларни аниқлаш»га етаклайди; саволлар сони ошган сайин ёндашувлар ахлоқий майдонни кенгайтиради [3].

Ижтимоий-эмоционал ўрганиш (SEL) компонентлари — эмпатия, эҳсосни бошқариш, ҳамкорлик — ахлоқий қарор қабул қилишнинг «эмоционал архитектура»ни барпо этади. Выготскийча кўмак (scaffolding) орқали ўқитувчи ўқувчининг ахлоқий аргументациясини моделлаштириб беради: «Нима учун бу қарор адолатли? Ким манфаат кўряпти? Қандай муаллижалар бор?» каби саволлар умумий қоидаларни шахсий ҳолатга боғлайди [4]. Шу билан бирга, мактабнинг ташкилий одолати — баҳолашнинг шаффофлиги, интизомда мутаносиблик, қоидаларни тенг қўллаш — ўқувчида «тартиб қонун учун эмас, қонун инсон учун» деган туйғуни мустаҳкамлайди [1; 3].

Маданий-ахлоқий тарбияда Авлоний меросидан фойдаланиш амалий йўллари алоҳида таъкидлаш лозим: шеър ва ҳикоятлар орқали образли тафаккурни уйғотиш; жамоат фойдасига хизмат (service learning)ни маҳаллий қадриятлар билан боғлаш; «ахлоқ — зийнат» ғоясини шахсий лойихалар (масалан, синф меъёрлари кодекси)га айлантириш. Бу — қадимий ҳикматни замонавий педагогика тилига ўгиришдир [5].

Усуллардаги муҳим шарт — тенгдошлар таъсири. Колберг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, тенгдошлар билан тенг ҳуқуқли мулоҳаза ахлоқий позицияни тезроқ «олдинга сурдиради» [2]. Шунинг учун, мактаб клублари, дебат жамоалари, медиатсия гуруҳлари ва ўқувчилар кенгаши ахлоқий қарорлар

устидан амалиёт майдонидир. У ерда ўқувчи ўзига ишонади, бошқани эшитади ва умумий манфаат учун ўзига чек қўя олади. Бу жараён Эриксон таърифлаган ижтимоий ишонч ва шахсий барқарорлик ривожига узвий хизмат қилади [1; 3].

Амалиётга оид тавсиялар: 1) кейс-дилеммалардан мунтазам фойдаланиш ва уларни маҳаллий муҳит билан боғлаш; 2) синф қоидаларини ҳамжихатликда ишлаб чиқиш ва даврий қайта кўриб чиқиш; 3) баҳолашда аргументацияни инобатга олиш; 4) SEL модулларини фан дарсларига интеграция қилиш; 5) хизмат-ўрганиш платформалари орқали жамоат фойдали лойиҳаларни ташкил этиш; 6) ўқитувчилар учун ахлоқий дилемма фасилитацияси бўйича тренинглар. Ушбу чоралар босқич назариясидаги «мазмун — меъёр — тамойил» занжирини ҳаётий тажрибалар билан боғлаб, ички мотив ва ўзини-ўзи регуляцияни кучайтиради [2].

Хулоса: Замонавий мактабда ўсмир шахсининг ахлоқий-психологик ривожини идентичлик, когнитив автономия ва ижтимоий тажриба ўзаро таъсирида кечади. Босқич назариялари ахлоқий мулоҳаза мантиғини тушунтириб берса, ижтимоий-маданий ёндашув бу мулоҳазани воқелик билан боғлаш механизмларини очиқ беради. Мактаб муҳитида адолатли қоидалар, тенгдошлар билан мазмунли мулоқот, хизмат-ўрганиш ва рефлексив баҳолашнинг уйғунлиги ахлоқни ташқи назоратдан ички қадриятга айлантиради. Миллий маънавий меросни замонавий педагогик технологиялар билан интеграция қилиш эса ўсмирда «ахлоқ — шахсий зийнат» сифатида ҳис этиладиган барқарор мотивни шакллантиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Erikson, E. H. Identity: Youth and Crisis. New York: W. W. Norton & Company, 1968. 336 p.
2. Kohlberg, L. Essays on Moral Development. Vol. 1: The Philosophy of Moral Development. San Francisco: Harper & Row, 1981. 471 p.
3. Piaget, J. The Moral Judgment of the Child. New York: Free Press, 1965. 418 p.
4. Выготский, Л. С. Педагогическая психология. Москва: Педагогика-Пресс, 1999. 536 с.
5. Авлоний, А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 160 б.